

Discussiedossier Zwartwoude

De redactie van het Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis legde het artikel van Kees Kuiken ter beoordeling voor aan de ter zake deskundigen Hans Mol en Chris de Bont. Hieronder leest u hun bemerkingen, plus de reactie van Kuiken daarop.

Met alle waardering die ik heb voor Kees Kuiken en zijn enorme productiviteit: dit lijkt mij geen artikel van groot belang. Het is op zichzelf een prima idee om na te gaan of Zwartwoude op Ameland een agrarische veenontginning kan zijn geweest. Daarvoor kunnen verschillende methoden in stelling worden gebracht. Kuiken oppert dat hij in eerste instantie al goed uit de voeten zou kunnen met het zogenoemde historisch-topografische gereedschap uit de toolbox van Chris de Bont. Ik denk dat dit erg lastig is, omdat er behalve het kaartbeeld zo weinig andere gegevens ter toetsing voorhanden zijn. Ook het kaartbeeld, met ontbrekende voor- en achterkaden, levert trouwens nauwelijks iets op.

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
28:2 (2019) 102-104

Daarbij is onder meer uit recent onderzoek van Jeroen Zomer, Dennis Worst en anderen wel gebleken dat de hoevebreedtes bij het begin van een ontginning niet altijd even groot hoeven te zijn geweest. Chris de Bont en zijn voorgangers – Van der Linden inclusief – zijn hierbij te makkelijk van een ideaaltypische situatie uitgegaan. Ik schat dat uit het hier en daar nog lopende onderzoek nieuwere inzichten naar voren gebracht zullen worden die uitkomen op veel meer variatie aan bouwpakketten voor de individuele kolonisten vanaf het begin (Kuiken refereert daar overigens aan in noot 30). Daarbij zit Kuiken vast in het jasje van zijn zeventien huishoudens in 1558 en twintig weerbare gezinshoofden in 1729. Er is geen enkele bron die zegt dat die weerbare mannen ook allemaal boer waren. Er kunnen zeker vissers onder hebben gezeten of zeevarende types. En dan rijst natuurlijk de vraag of we van degenen die wel boer waren ook huissteden binnen de strokenverkaveling van Zwartwoude kunnen vinden. Daarover lezen we in het artikel niets.

Elk spoor van een bewoningsas ontbreekt. Voorkades en achterkades zijn niet aan te wijzen. Het kadastrale minuutplan op HisGIS toont ons allemaal hooilandpercelen, voor een deel in eigendom bij de Domeinen, voor het merendeel bij particuliere boeren. Omdat er in de eeuw tussen 1729 en 1832 niet zoveel veranderingen te veronderstellen zijn, zou je wel enige continuïteit in gebruik en vestiging moeten aannemen. Het eerste wat ik dan zelf zou toetsen, is waar die eigenaren van hooilandpercelen in Zwartwoude dan in 1832 woonden. Waren die niet eerder voor het merendeel in Buren woonachtig dan in Zwartwoude zelf? Als dat eerste het geval is, moeten we dan uitgaan van een enorme ommekeer binnen één eeuw? Kuiken heeft het verder niet nagelopen. Het tweede punt is natuurlijk of we eventuele huisplaatsen archeologisch op het spoor zouden kunnen komen. Daarover lezen we weinig. Is alles al in een ruilverkaveling vierkant over de kop gegaan? Het wordt niet toegelicht.

Let wel, ik wil best mee in het toetsen of Zwartwoude inderdaad een agrarische veenontginning kan zijn geweest. Maar dan graag op een meer systematische manier. Met boringen alleen ben je er niet. Die vergelijking met Hoogmade is leuk bedacht – er zijn overigens in Overijssel en Drenthe wel betere kleine systematische veenontginningen te vinden – maar het systeem van Hoogmade is er een met een cope-constructie in een federaal verband en daarvan lijkt op Ameland geen sprake te zijn geweest. Het is dus een omtrekkende beweging die nauwelijks bijdraagt aan het omlijnen van de veronderstelde ontginning op Ameland. Micro-onderzoek als dit kan nuttig zijn als het wat oplevert, maar als er zoveel van stal wordt gehaald met amper resultaat, dan is het ‘much ado about nearly nothing’.

Er zijn verder nog een paar details waarop kritiek uit te oefenen valt. Hayo Heringa was in 1483 nog geen ‘vrijheer’ van Ameland. Hij noemde zich *hoofdelling*. Hier transposeert Kuiken de situatie van de Camminga’s in de zeventiende eeuw terug naar de vijftiende.

Wat betreft het bezit van de abdij Foswerd suggereert de auteur dat Zwartwoude een door de abdij georganiseerde veenontginning zou zijn geweest. Niets is onmogelijk en de abdij had blijkens de oorkonde van 1483 – die echter alleen gaat over het jaagrecht op het gebied tussen Zwartwoude en Buren en verder ook betrekking heeft op inkomsten uit strandvond en visserij – vermoedelijk wel enig bezit in Zwartwoude (met de suggestie dat dit via via in handen van de Domeinen gekomen zou zijn – *quod est demonstrandum*). Maar het is wel *jumping to conclusions* om dan de abdij als *Urheber* van de veenontginning aan te wijzen. We hebben in Friesland in elk geval nergens anders voorbeelden van abdijen die kolonisten aantrekken. Wel uithoven en boerderijen voor eigen exploitatie, eventueel in een voorslag zoals bij Zwartewatersklooster, maar het organiseren van ‘cope-achtige’ constructie, nee, dat kostte te veel moeite.

De uitstapjes over de uithoven leveren ook geen belangwekkende resultaten op met betrekking tot Zwartwoude. Op de Ballumer Mieden had Foswerd een uithof, en ook onder Nes (daar is ook een Kloosterhiem te ontdekken, via het niet door Kuiken bekeken toponiemenbestand van de AF onder HISGIS, en dus onder Buren. (Overigens kende Echternach als mogelijke voorganger het systeem van uithoven [nog] niet, dus die suggestie kan worden geschrapt.) Maar noch vanuit Nes, noch vanuit Buren zit je zomaar in Zwartwoude.

Kortom, veel omtrekkende bewegingen, veel speculatie maar weinig sporen die het verhaal naar een duidelijke conclusie trechteren. Het blijft uiteindelijk verdraaid mistig rondom Zwartwoude.

Hans Mol

Waar ik bij het artikel van Kees Kuiken een beetje mee zit is dat hij ‘mijn’ gereedschapskist loslaat op wel een heel klein, geïsoleerd gelegen oppervlak, terwijl die kenmerken eigenlijk zijn verzameld voor grote veenoppervlakken. Daarnaast vind ik bijvoorbeeld het nameten van de eventuele hoogteverschillen bij mogelijke oude, brede zijdwenden in het huidige landschap nogal onzinnig, omdat hij kennelijk voorbij gaat aan de nivellerende invloed van de veenoxidatie gedurende vele eeuwen.

Soms heb ik het idee dat hij door zijn focus op Ameland (afgezien van zijn uitstapje naar Zuid-Holland) wat te gemakkelijk de gereedschapskist inzet zonder de daaraan hangende implicaties goed te overzien. Zo had ik graag zijn idee gelezen over landafslag in het Waddengebied, waar dan (de ontginning van) zijn Amelandse veengebiedje deel van had kunnen uitmaken.

Tot zover enkele van mijn bedenkingen. Aan de andere kant vind ik het verfrissend dat iemand zich überhaupt de vraag stelt of hij een bepaalde historisch-topografische structuur kan verklaren aan de hand van mijn kistje. Dat doet hij verder systematisch en goed met literatuur ondersteund.

Chris de Bont

In zijn beknopte commentaar snijdt Chris de Bont een schaalprobleem aan dat ik in mijn opstel niet heb benoemd. In de economie is het berucht als de ‘micro/macrosprong’: macro-economie kan niet zonder meer worden begrepen met het begrippenapparaat uit de micro-economie. De Bont vermoedt kennelijk dat het omgekeerde geldt voor de identificatie van middeleeuwse veenontginningen. Dat zou kunnen, maar het wordt in zijn commentaar niet onderbouwd.

Zijn tweede punt van kritiek heeft te maken met het epistemologische probleem dat

hij eerder heeft benoemd als ‘postmiddeleeuwse topografische ruis’, middeleeuws aan-
doende verkavelingspatronen op moderne kaarten zijn niet altijd middeleeuws. De Bont
beperkt in zijn proefschrift het gebruik van het AHN mijns inziens terecht tot het illus-
treren van door hem als ‘natuurlijk’ benoemde hoogteverschillen. Ik heb in mijn opstel –
misschien ten overvloede – opgemerkt dat het AHN in de door mij beschreven gebiedjes
geen nadere informatie (meer) geeft over eventuele zijdedewenden. Nivellering als gevolg
van veenoxidatie kan daarin een factor zijn.

Dat ik het niet heb gehad over landafslag in het Waddengebied, is omdat ook bij de
duiding daarvan een micro/macroprobleem speelt. In afwachting van nieuwe rekenmo-
dellen (‘Kustgenese 2.0’) bieden de paleogeografische reconstructies van Vos en Knol nu
de beste samenvatting van de *status quaestionis*. Maar op deze kaarten kun je, zoals zij in
het Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek 99 (2018) opmerken, niet eindeloos ‘in-
zoomen’. Dit geldt met name in het chaotische systeem dat het getijdenlandschap van de
Wadden vanouds is.

Het stemt dankbaar dat Hans Mol, die in 2010 (bij mijn weten als eerste) opperde dat
het ‘overzeese’ bezit van Friese kloosters misschien voortvloeide uit een recht van opstrek
zoals dat in middeleeuwse veenontginningen gold, de tijd heeft genomen om mijn be-
schouwing over een mogelijke micro-ontginning op Ameland van uitvoerig en deskun-
dig commentaar te voorzien.

Mol heeft gelijk dat de meeste eigenaars van niet-domaniaal land (25 particulieren en
twee kerken) in Zwartwoude in 1832 waren gevestigd in Buren (24 percelen) en Nes (24
percelen; ook het door Mol teruggevonden hooilandje ‘Kloosterhiem’ (Nes A413) was in
1832 particulier eigendom). De drie momentopnamen uit 1558, 1672 en 1729 noemen
vergelijkbare aantallen gezinshoofden/inwoners (1558 en 1672) respectievelijk gebrui-
kers (1729). Dat is een kwantitatieve aanwijzing voor de door Mol veronderstelde con-
tinuïteit – en een mogelijke aanwijzing dat Zwartwoude tussen 1672 en 1729 is verlaten,
maar daarna nog wel is gebruikt.

Of van ‘eventuele huisplaatsen’ nog archeologische sporen zijn te vinden, is een an-
dere vraag. De befaamde Amelander ruilverkavelingen hebben Zwartwoude niet beroerd,
dus het zou kunnen. Na twee kurkdroge zomers zou er op satellietfoto’s nu misschien
iets van zichtbaar moeten zijn, maar de duiding van die foto’s laat ik graag over aan een
professionele specialist.

Mol geeft goede argumenten tegen mijn suggestie dat de ontginning van Zwartwoude
wijst op een initiatief van Foswerd (of Echternach) en ik ben het met hem eens dat hier
geen sprake is geweest van een ‘cope’ zoals die in 1252 inzake Hoogmade is gesloten. Ik
ben wel benieuwd met welke micro-ontginningen in Drenthe of Overijssel Mol Zwart-
woude dan liever zou vergelijken, maar dat komt misschien aan de orde in het proef-
schrift van Dennis Worst. Mol gaat niet in op het ‘woude’-toponiem dat samen met de
kenmerkende strokenverkaveling – die ik in dit geval opvat als een teken van historische
continuïteit, niet als topografische ruis – geldt als een sterke aanwijzing dat ter plaatse
een middeleeuwse veenwildernis is ontgonnen. Hij brengt geen specifieke argumenten
in tegen de stelling dat dit ook in Zwartwoude het geval was.

Vermoedelijk was Foswerd dus niet de *Urheber* van de ontginning van Zwartwoude,
maar de bezitsovergangen van Foswerd op de hoofdelingen (*sic*), van hen op de Nassaus
en vervolgens op de directie der Publieke Domeinen zijn stuk voor stuk goed gedocu-
menteerd. Ik ben het met Mol eens dat verder onderzoek naar de ontginningsgeschiede-
nis van Zwartwoude vermoedelijk niet veel méér zal opleveren, en dank hem en De Bont
voor hun verhelderingen.

Misschien verdient één in mijn opstel kort aangestipt punt nog wel aandacht: de ‘eeu-
wige rente’, die mogelijk toch iets met Foswerd te maken had. Maar dat is geen water-
staatsgeschiedenis.

Kees Kuiken